Homo sum nihil humanum mihi alienum est[1].

I

У довгі беззоряні ночі, в сумні дні, повиті темними хмарами, під стогін сибірного вітру, під грізний гомін збентежених хвиль — її мозок страшним тягарем гнітила одна думка... Мізерія, мізерія навколо... Не життя, а довгий пас сірих безпремінних днів, таких холодних, однакових, темрявих, мов краплі осіннього дощу... Ні волі, ні діла... А серце ж, молоде серце так прагне почуття величного, а жага славетних вчинків і голосних діл палить і душу, і мозок, і бажання широкого, вільного життя б'ється у серці, мов птиця з могучими крилами в тісну клітку. "Ти жінка, — гадала вона, — і вузька твоя стежка в світовій просторі!" "Чому? — питав її тихий голос. — Адже наука, вона прийма в свої храми і кволих жінок". "Наука?" — гірко всміхались її вуста, і перед її очима вставала така висока і пишна залізна брама, штучно поцяцькована дивними гієрогліфами, з тяжким залізним замком. Вони всі йшли туди один за другим молодими і смілими юнаками і твердою рукою відчиняли залізну браму, і вертались звідти з сивим волоссям і з ясним поглядом і з лавровим вінком на чолі. А вона стояла тут довгі, довгі часи, стояла і молодою дівчиною, і старою жінкою; часами, коли молодий юнак сміливо відчиняв тяжкі двері, на неї падало промінне якогось чудового сяйва, до неї долітали мелодії якогось величного гімну, але зрозуміти їх було їй несила і відчинити тяжку браму не здолала її недужа рука. Так стояла вона день і ніч, стояла без світу, під холодним дощем, огорнена якимсь нерозумним жахом, немов обшарпана жебрачка на сходах величного храму. "Чому?" — знову питав її тихий голос. — Адже рівність здавна лягла межи вами?" — "Рівність! — гірко всміхались її запеклі уста, — коли я не чую в своєму серці тієї сили, того завзяття, що веде великих чоловіків широким шляхом поперед свого народу! Діти! — зринало з моря гадок. — Ти жінка, ти мати, ти виховуєш горожан своєму господарству!" Але запалі очі її здіймались темним огнем і між бровами лягала глибока смуга... "Рабів? — злітало з уст. — Нових волів у ярма!.. В рабах, кажуть, гасне й жага до волі, і почуття

величного, і сумління, і правда?.." — "Ти жінка, — гадала вона, — і не тобі зламати те, об що розбивається марно і сила чоловіка. Не варт же бути матір'ю!"

Не раз спинялась вона перед статуями "величних" і гірка заздрість проймала її недуже серце... Не раз, поринаючи гадками в минулі часи, душа її здивовано прокидалась перед вчинками "великих", перед славетними сторінками життя народів, а очі туманились сльозами на власну нікчемність і кволість... В блідих, нервових обличчях других жінок вона читала свої власні думки, і зустрічатись з ними їй було тяжко, як тяжко стрінутись очима після ворожої звитяги бранцям в чужім стані. Її лічили недужою — тому була вправда: душа її була слаба...

Осіння холодна ніч лежала навколо. В хаті було темно і тихо, тільки вікна сіріли проти її ліжка і очі недужої жінки дивились — туди. Крізь заплакане скло миготіло десь далеко кілька червонуватих ліхтарів.

— Ти жінка, нікчемне і кволе створіння... — прошептали її запеклі уста.

— Нікчемне створіння! — відказали їй великі дзиґарі своїм холодним, наче розміреним голосом.

— Тобі несила осяяти темряви.

— Несила осяяти темряви! — знов відказали великі дзиґарі.

— Ні знання, ні правди, ні віри!

— Ні правди, ні віри! — глухо прохрипіли дзиґарі і замовкли.

І важкі вії склепили очі недужої жінки.

II

До плеча її доторкнулась чиясь рука. Вона підняла вії: серед сумної півтьми хати біліла прозора постать якоїсь жінки, закрита з головою довгим білим серпанком.

— Не бійся! — почула вона, — дай мені руку, ходім зі мною!

Серце недужої жінки затріпотіло, аж здалось — вона зовсім згубила свою власну волю: вона встала з ліжка, і біла жінка огорнула її своїм довгим серпанком. Вони піднялись угору, високо понад городом. Під їх ногами у глибині чорніли довгі і криві вулиці, голі віти дерев, мокрі дахи будівель та де-не-де крізь хвилі вогкого туману блимали червонуваті ліхтарі; але вони піднялися ще вище — і все зникло. Навколо них розстилались, мов море, хвилі теплого туману.

— Куди летимо ми?

— Ми поринаємо у сиві хвилі минулого, — почула вона тихий голос з-під білого серпанку.

Недужій жінці здалось, наче до її вуха доліта якийсь неясний гомін: там чулись і плач, і сльози, і пісні, і дзвін щабель, і вояцькі покрики, і голос музики; але все воно мішалося і сливе вчувалося з-за тяжких хвиль туману. їй здалося, наче біля неї замаячили високі башти твердинь і городів, пронеслись тихі степи, темнії ліси, сині моря, вкриті гостроносими човнами — але хвилі туману поглинули все і заслали їй очі сірим серпанком.

— Дивись! — почула вона голос білого накривала — і глянула.

Розірвалась завіса туману.

Яке синє небо! Як гаряче сяє сонце! А ось і чудовий палац. Розкішні марморові колони горнулися зеленими манами, квітки горять рубінами. Шовкові килими розіслались на марморових сходах. Запашний синій дим підіймається з золотих курильниць і мішається з чудовим диханням розкішних квіток. Гнучка, висока пальма схилила свої світлі кучері в обійми темних кипарисів; смутна верба мокає свої перлисті віти в таємнії хвилі темної глибини; дзень-дзень — кивають гіяцинти зажуреній мірті, і шепоче їй палкі речі темний та гордий лавр. Щось тихо співають фонтани і сиплють навколо перли та самоцвітне каміння, і ласкаво туляться теплі хвилі до марморового берега басейна; а млявий вітер заснув в обіймах гіяцинтів та рож.

Широкі марморові сходи розкішної будівлі спускаються в садок, по сходах снує сила чорних та жовтих рабів в дорогім убранню, з золотими обручками на руках і на ногах, з повними кухлями червоного вина, з золотими корзинами фіг, ананасів, гранат. Просто над сходами стоїть золотий трон, поцяцькований перламутром та самоцвітним камінням. На троні лежить чоловік, на йому дорога тога, біля ноги впала золота ліра; його блакитні очі холодно і суворо дивляться перед себе. Над ним два чорних невольники гонють вітер великими опахалами з страусового пір'я. Навколо всі римські сенатори в червоних тогах. Проти — невеличка групка людей у білому вбранню; перед усіх стоїть молода дівчина, її чорне волосся хвилями розсипалось по плечах, а чорні очі гостро і сміливо дивляться в блакитні очі вельможі.

— Слухай! — роздалося з-під білого серпанку.

— Схаменися! — почула вона холодний голос вельможі.

— Віддай честь нашим правим богам! Куди тобі зі мною боротись! Адже кілька вже ваших бунтарів, не жінок, — всміхнувся він, — а дужих чоловіків віддали шану Кроносові і тепер багаті, щасливі, значні. Глянь туди! — простяг він свою руку. — Бач, що чекає тебе!

А недужа жінка теж глянула за його рукою: серед куп кипарисів чорніли постаті людей, залитих гарячою смолою, маячили хрести з розіп'ятими, а посередині було розкидане велике огнище з вбитими стовпами. Серце її затріпотіло і впало, мов підстрелена птиця...

— Ось що чекає тебе! — знов обернувся Нерон[2] до молодої дівчини. — Невже ти згодишся віддати своє молоде тіло на катування пекельне? Серед огню згорять твої коси і очі, шматками попада з кісток твоє тіло, а рятунку не буде! Так невже ж ти зважишся іти проти мене, ти квола, нікчемна жінко?

— Ти помиляєшся, Нероне! — почула недужа жінка молодий, тріпочий голос: — я не квола, нікчемна жінка — я християнка і відкинутись від своєї віри не здола примусити мене ніщо на світі! Веди, катуй! Але серед полум'я, доки огонь не спалить мій мозок, я голосно віщуватиму: Слава великому милостивому Богу, гибель нікчемним брехливим богам! Слава братерству, правді, Любови! Гибель тирану Нерону!

— Слава братерству, правді й любови! Гибель тирану Нерону! — голосно крикнули за нею всі християни.

— На палі їх! На катування! — скажено крикнув Нерон, грізно схопившись з місця, і очі його стали чорніші недоброї ночі. — Побачимо, як ти славитимеш свого старця-Бога, коли навколо захвилюється гаряче полумя!

— Смерть їм! Смерть їм! — грізно крикнули сенатори.

Воїни схопили за коси жінок і обмотали свої руки їх довгим волоссям... Недужа жінка заплющила очі, серце її окипіло кров'ю.

— Май силу! — почула вона з-під білого серпанку і глянула знов.

В одну мить занялося з усіх боків огнище і червоні язики потяглися до прив'язаних християн.

— Ха, ха, ха! — скажено реготав Нерон і біла піна виступила на його тонкі губи. — Тепер слав свого нікчемного Бога! Клич, хай рятує тебе! Не бачить, не чує! Ха, ха, ха! — і він вдарив рукою по золотих струнах ліри. — Гори, уперта бунтарко, а я славитиму великих богів — Кроноса, Мінерву, Юнону[3]!

Полум'я на огнищі підіймалося все вище і огортало християнку по груди, — але очі її безстрашно дивились у небо, жадної сльози не бреніло на них і з уст летіла голосна пісня: "Слава великому Богу, що дарував на землі правду й любов!" Огонь вже піднявся до голови християнки, але все іще чувся її твердий голос: "Слава великому Богу правди й любови!" І покотилася золота ліра по мармарових сходах, вмерла пісня на устах і захитався Нерон... І все затихлося перед недужою жінкою: огнище, розкішна будівля, фонтани, квітки... і на все набігали хвилі сивого, холодного туману.

III

— Тепер куди? — тихо спитала недужа жінка.

— Знову поринемо в хвилі минулого, — почулася відповідь.

Над її ухом свистів вітер; їй здавалось, що вони падають у низ так швидко, як тільки пада камінь, кинутий з високої кручі в страшенну безодню. Там далеко в глибині чувсь якийсь гомін, долітав брязкіт оружжя, вояцькі покрики якоїсь чужої, невидимої мови. Гомін все ширшав та ріс.

— Дивись! — почула вона знов з-під білого серпанку.

Туман розійшовся: під їх ногами розстилалася невідома сторона: великі бори, темні і дикі, широкі долини, ще невідомі для плуга... де-не-де котились, мов величезні змії, дужі стальні річки, біліло холодне море з сивими буйними хвилями, небо суворе, похмурене небо, але на захід понад чорними борами тяглася рожева смуга і відбивалась в стальному хребті дужої річки. Під їх ногами простяглося велике поле.

— Хай живе Цезар! A ave Caesar! — почула вона голосний покрик, що вирвався з тисячі уст.

Вона здригнулась; вона пізнала: то був покрик безсмертних римських легіонерів. По полю тягнувся і колихався ліс гострих спис, блищали срібні шеломи, маячили військові значки. Залізні легіони Цезаря сунули необоримою силою. А там з-за лісу висипали назустріч залізним легіонам високі, статні юнаки. їх голови, крім довгих білявих кучерів, не мали жадної оборони; невеличкий дерев'яний щит, короткий меч, сорочка і шкура за плечима — було все їх убрання; за ними йшли жінки з такими же сміливими обличчями, з дужою рукою і з золотими хвилями волосся, що спадало їм на плечі, до ніг; вони тримали на руках малих дітей. Германці мовчали і тихо, суворо чекали, як насували з окола залізні легіони Цезаря.

— A ave Caesar! — знов прокотився поклик далеко під небом і легіони гострим ножем врізалися серед германців, — але вони не здригнулись. Закипіла боротьба, боротьба на життя і на смерть... Але легіонів було багато... Жінки германські подавали своїм чоловікам нові мечі для страшної січі, вони рвали свої довгі коси і швидко в'язали тетиву до луків, — вони не тікали з поля! Серце недужої жінки трепотіло від жаху у грудях.

— A ave Caesar! — знову насунулись свіжі легіони, сколихнулись германці і військо їх розчахнулось надвоє. — Вперед, вперед! — почувсь голосний покрик: — Стан без оборони! Серце їх б'ється на нашій долоні! — І легіони сунули вперед. Там перед ними стояли самі жінки і діти, а

германців вже далеко відтиснули назад. Все захиталось у очах недужої жінки і вона непритомно схилилась в обійми білої жінки...

— Май силу! — почула вона суворий голос: — Дивись!

І вона знову мимохіть підняла свої важкі вії і глянула на широку долину: германки стояли нерухомо; в руках у них були поламані мечі та сагайдаки з гострими стрілами.

— Здавайтесь! По бік оружжя! — почувся покрик римського війська: — Ми вам даруєм життя. Невже вам, нікчемним жінкам, боротись проти безсмертних легіонів Цезаря!

— Ми не кволі жінки! — почувся гордий покрик тисячі жіночих голосів. — Ми германки! Нехай вб'ють наших чоловіків, так ми самі стоятимем за свою волю! Родились вільними — не вмрем рабинями! Гей брати, мужі германські, визволяйте своїх жінок та дітей! — крикнули вони і наче скажені роздратовані коні кинулись з дітьми на руках вперед на гострі списи залізних легіонерів: їх довге волосся, мов грива, маячило по вітру, очі палали огнем, правиця з блискучим мечем тяжко падала на срібні шоломи легіонерів, — здавалося, ніби самі валькірії неслися за ними в січу!

— Не дамо жінок і дітей в неволю! — почувся страшний стогін з-за брязкоту оружжя. Германці з двох боків пробивалися крізь залізну стіну легіонів на поміч хоробрим жінкам. Вони рвались крізь ліс списів, лишаючи своїх товаришів на гострих штиках, мов скаженіла річка крізь тяжку плотину. І здригнулись легіони... іще хвилина, — і захитались і подались залізні, безсмертні легіони Цезаря, а германки і германці з звитяжним криком кинулись за ними.

Лежать нерухомо хоробрі мерці на широкому полі... повтикали германці в сиру землю криваві мечі... Палають огнища... Смаляться кабани... їх чарки повні ущерть... І казка про славні, минулі бої летить з

уст на уста. А віддалі сивий бард лагодить свою ліру. І знову сповнились чарки і піднявся сивий бард, відкинув довгі сріблясті кучері, обвів усіх орлиним поглядом:

— Гей, ще не один германець не вмирав без славної пісні! — і вдарив він могучою рукою по струнах: — Слава Одину[4]! Слава Валькіріям! Слава хоробрим германкам! — і все замовкло навколо.

— Що се... що се... з темними крилами летить попід хмарним небом? — спитала недужа жінка.

— То Валькірії на крилатих конях несуть душі хоробрих германців й германок у високі чертоги Одина.

— Мені страшно!.. — Й недужа жінка заплющила вії і почула, як її знову огорнуло холодне накривало білої жінки.

IV

Навколо розстилалися зелені гаї, темряві діброви та гори, золоті жита, хати серед кучерявих садків; наче воскові свічки, піднімались поміж гнучкі тополі; верби дивились в садки, а вітряки, розкинувши свої крила, наче збирались пірнути в високу блакить... На захід сонця срібним пасом тягнулася річка, а ще далі синіло тепле далеке море.

— Україна! — скрикнула недужа жінка і серце її радісно забилося в грудях.

— Так! — почувся голос з-під білого серпанку. — Але придивись — яка!

І вона придивилась: серед житів чорніли огнища, курився чорний дим... по чорному не зораному полю сумно сновигала голодна скотина... На чорнім степу червоніли козацькі жупани, і ворони, махаючи крилами,

з кривавими пазурами підіймались з них у небо. Чувся дитячий ґвалт. Навколо пахло смертю.

— Дністро! — скрикнула жінка.

— Так! — почулося з-під серпанку. — А ось де і Буша!

— Буша! Буша! — забилося в серці недужої жінки, і вона жадними очима глянула на долину.

На страшній скелі стояла невеличка твердиня, але зруйнована упень: на баштах лежали гармати, навколо валялось відірване від муру велике каміння, брама була розбита... А навколо невеличку твердиню оточила чорною хмарою сила коронного і татарського війська. За муром твердині не було жадного чоловіка, самі жінки,— але вони сміло чекали ворога. Серед плацу стояла велика бочка пороху, горіла факля, встромлена в землю, а біля бочки купчилось вже жіноцтво. Над брамою замаячила біла корогва.

— Панове! — роздався голосний голос. — В останній раз питає коронний гетьман, чи згідні вийти з Буші і віддати все оружжя і порох. На ласку вам дарують життя і тільки віддадуть в полон татарам. Так за що ж змагатись?

— За що? — роздався з бочки грізний голос сотничихи і вона гордо підняла шаблюку. — Ми за вітчизну змагаємось і ніхто не примусить нас скласти оружжя!

— Не примусить, ні! — загуло навколо.

— Так невже ж ви думаєте, божевільні схизматики, боротись проти нашого війська? Ваша жменя жінок встоїть проти нашого нападу? В останній раз питає гетьман... Схаменіться й вам дарують життя, а ні, так смерть вам і руйнування Буші!

— Так перекажи ж ти своєму коронному гетьману, а з ним і всьому світу, що українки вміють вмирати, а не здаватись в неволю! — гордо крикнула пані сотничиха, підіймаючи вгору факлю, і кинула її в бочку з порохом.

З жахом відкинувся посланець від брами. Роздався страшний грім, немов розірвалося небо; здригнулась земля, захиталася скеля і глиби твердині з огневими блискавицями полетіли в небо. Не стало Буші — не стало хоробрих українок.

— Панове! — роздався гучний покрик за спиною коронного війська; здригнулися ляхи і обернулись: з-за лісу летіло на них козацьке військо. — Панове! — голосно крикнув славетний полковник, стискаючи коня острогами, і показав на руїну Буші. — Коли в дівок українських таке левине серце, то не гаразд і нам лякатись смерти! За мною всі!

І мов гостра стріла в серце чоловіка, — метнулись козаки в саму середину коронного війська, — і військо подалось.

V

— Не бійся... відчини очі: нема ні крові, ні огнищ, ні шабель! — почула недужа жінка тихий голос з-під білого серпанку і відчинила вії.

Вони стояли серед великої хати: на столі горіла свічка під зеленим абажуром; на вікні стояла сила пляшок і пляшечок; в хаті було тихо; жадний гук губився в мнягкому килимі, довгі тіні лягали по стінах і стелі. На ліжку лежала немолода, змарніла жінка, навколішках стояв молодий чоловік гарний, мов грецький бог; його кучерява голова схилилася до руки змарнілої жінки, а другою вона гладила його непокірні кучері. Він хотів сховати від матері свої сльози, але вони пекучими краплинами падали на її жовту руку.

— Ні, синку, ні, мій коханий Вольфгангу! Не плач!.. Я чую в грудях обійми смерти і не плачу, не боюсь... Тепер з легкою душею я скажу Богови, скажу всьому світові: "Нині отпущаєши раба твоего миром, яко видіста очі мої, спасеніє моє!" Слава твоя літа від краю до краю Германії, і ймення твоє переліта з уст на уста. Ти, мій коханий сину, підняв своїми плечима усю Германію і поставив її нарівні з славетними державами. І цей великий геній, — це мій син, моя радість, мої гордощі! Це я викохала його на честь, на щастя краю. Я мати славного Гетого[5]! Чого ж іще бажати на світі!

— О мамо! — палко скрикнув молодий чоловік. — Коли так, коли ймення Гетого переживе віки і перелине від краю до краю землі, — то разом з ним полине у вічність і ймення матері славного Гетого. Бо то ваша душа бренить в моїй душі, мамо! І ваше серце б'ється в моїм серці. Це ви натхнули мені змалку рій величних думок та розкішних мрій. Це під ваші казки ставали мої вірші рівними та химерними рядами, це ви наддали моїм очам чудову силу бачити все світле, гарне, правдиве; це ви налили моє серце гарячою любов'ю рідного краю. Мамо, всяк знатиме навіки, що в славного Гетого була велика мати!

— Сину мій! — крізь сльози скрикнула мати. — Ти геній, але немає вище за щастя бути матір'ю генія-сина!

А в кутку стояла невмолима смерть і здивовано дивилась на щасливі, радісні сльози слабої жінки на порозі холодної, безкрайної вічности.

VI

— Тепер востаннє дивись! — промовила жінка і зняла з голови легкий серпанок.

Вона глянула навколо: знову невідома сторона; знову синє, пекуче небо, блискуче сонце. На північ, мов білі хмари далекі, верхи високих гір.

Навколо чудові будівлі з високими колонами, з статуями богів; величні храми Кроноса, Венери та Марса; а он де славетній форум, он живі води Тібра. Та це ж Рим, славний сивий Рим!

— Чекай і побачиш! — сказала їй біла жінка і вони спинилися біля марморової колони якоїсь чудової будівлі.

Через хвилину вона почула якийсь надзвичайний гул здалеку, наче річка котила на неї свої бурхливі хвилі. Але серед загального гомону чутно було окремі чоловічі голоси: "Слава! Слава! Слава!" З-за вулиці показалось кілька людей; всі вони були в тогах, в сандаліях.

— Вона везе ховати своїх синів... Двоє тільки було на цілому світі... і от тепер сама!.. — почула вона з одного боку і здивовано побачила, що юрба зовсім не спостерігала їх біля марморової колони.

— Але таких синів вигодувати Римові — кращого щастя нема! — роздалося знов з другого боку.

Гомін все ширшав. Юрба прибувала: увесь пляц вкрився народом; усе кричало, здіймало руки і позирало назад. Нарешті показалась жалібна колісниця; на ній лежало два мерці, два юнаки з сміливим гордим обличчям, з високим чолом, з гордими устами. За ними йшла жінка високої постаті з царським поглядом. Її вид визначав не— чоловічу муку, але очі гордо дивились навколо.

— Слава Гракхам[6]! Слава безсмертним Гракхам! Слава матері Гракхів! — гукала навколо юрба.

Серце недужої жінки защеміло від жалю і сповнилось сльозами: "Слава, слава!" Нащо кричите ви "Слава", коли перед нещасною матір'ю два мертвих сина! Чи ж може серце матері заспокоїти ваша радість! — Якась незрозуміла відвага: юна з нечоловічою силою вирвалась від білої жінки і, розштовхнувши юрбу, упала до ніг перед матір'ю Гракхів.

— О нещасна жінко, нещасна мати! — заговорила вона, обнімаючи її коліна і обливаючи їх гарячими сльозами. — Мати двох велетнів-синів, і ховати їх в домовину!.. О нещасна жінко, нещасна мати!

— Нещасна? — здивовано глянула на неї матрона і гордо відступила на крок. — Мені жалко тебе, нерозумна рабине. Нещасна, кажеш ти, я — матір Гракхів? Чуєш, я викохала двох орлів своїй вітчизні, я змалку навчила їх рідній мові і вірі, я натхнула їм любов до рідного краю... Мало: я навчила їх любити правду й закон і стояти за них до загину, до смерти!.. — і очи римлянки блиснули гордим сяйвом. — І ось вони відрятували правду, і впали в боротьбі за праве діло і лежать тепер переді мною мертві, мов скошена тирса. Але ймення їх літає над Римом. Слава і безсмертя чекають їх. Доки стоятиме Рим, — кожний горожанин пам'ятатиме ймення Гракхів, — а я їх мати, і ти кажеш, що я нещасна?.. Чуєш, я сама своїми руками післала їх на смерть, бо навчила їх любити правду й вітчизну більше життя! Щастю матері Гракхів заздріють самі безсмертні боги, ймення її переживе віки віків! — голосно скінчила матрона і кинула смілий царський погляд на недужу жінку. — І горе тій жінці, котра забуде ймення Гракхів!

— Горе! Горе! — закричали навколо тисячі голосів... і все завертілось навколо. Факлі повиривались з рук римлян і закрутились якимись огневими колами біля недужої жінки; хвилі Тібра жовті, червоні, гарячі набіжали з окола, захитались високі статуї і все злилося в якийсь страшний, неясний гомін... але хвилі піднялися все вище й вище й зійшлись над її головою і поглинули її. Стало тихо і темно, мов у глибокій могилі, і чиясь холодна рука доторкнулась до неї.

VII

— Тепер ми дома!

Недужа жінка знову лежала на своєму ліжку; проти него сіріло вікно, а біля неї в сумній півтьмі тремтіла постать під довгим, білим серпанком.

— Тепер ми дома! — почула вона знову знайомий голос. — Прощай! — і постать почала тихо відділятись від землі.

— Ні, ти так не підеш від мене! — скрикнула недужа жінка і піднялась з ліжка. — Скажи мені, хто ти, моя чудова госте? Чого ти з'явилась в моїй сумній хаті? Для чого ти розворушила в моїй душі рій незбуточних мрій? — і недужа жінка тріпочучими руками схопила її за край накривала.

— Добре! — і серпанок скотився з голови додолу.

Перед нею стояла чудова красуня з такими чистими гострими очима, котрі наскрізь проймали чоловіка, в котрі дивитись було страшно... але обличчя її було сумне і журливе.

— Я та, що всі женуть і топчуть по цілому світу. Я — правда, — голосно і суворо заговорила чудова постать. — І до вас я прийшла, бо в вас мій рятунок. Жінко, ти світило правди й добра! В твоїх руках рятунок всього народу. Не зітхати і плакати, а встати за правду й добро і підняти за неї і синів й чоловіків своїх твоє діло, жінко. Ти сяйво життя! Ти виховуєш велетнів, з-під твого крила вилітають орли на широкий світ, біля тебе гартується юнацька сила, ширшає завзяття в грудях, росте жага до боротьби за славне діло. Нехай же кожен, на кого впаде промінь твого сяйва, вчиться любити свою вітчизну, — але цього мало, — вчиться шанувати "великих", вчиться любити правду і боротись за неї до смерти, до загину. Вперед! Прокинься! Іди сама і веди своїх дітей на боротьбу за правду, і величні тіні полинуть поруч з тобою!..

* * *

Якесь невимовне сяйво різонуло очі недужої жінки: вона підняла свої вії. Хата була повна соняшного, теплого світу. Сонце! Радість! Життя! Мрія... мрія... але в глибині серця голосно бреніло: "і величні тіні полинуть поруч з тобою!"

Київ, 13 листопада 1892 р.

[1] Homo sum nihil humanum mihi alienum est (латин.). — Я людина і ніщо людське мені не чуже.

[2] Нерон Клавдій (37—68) — римський імператор. Відомий жорстокістю і переслідуванням перших християн.

[3] Кронос — у давніх римлян бог хліборобства, жнив; Мінерва — богиня, покровителька мистецтв; Юнона — цариця богів.

[4] Один (Одін, Вотан) — у давніх германців бог бурі, вітру, пізніш — війни.

[5] ...славного Гетого! — Йдеться про Гете Йоганна Вольфганга (1749—1832) — німецького письменника, філософа, вченого, громадського і політичного діяча.

[6] Гракхи Тіберій і Гай — політичні діячі Стародавнього Риму в II ст. до н. е.; трибуни, прихильники демосу, реформатори на користь збіднілих. Підступно вбиті.